

TvMR

Tijdschrift voor Mensenrechten
Driemaandelijks uitgave
Verschijnt vier keer per jaar
Aanbevolen citeerwijze: TvMR

ISSN 1379-0250

Redactie

Hoofredacteur: Paul de Hert
Eindredactie: Caroline De Geest
Redactie: Benfquih-Mohammed Yousra,
Charline Daelman, Willem Debeuckelaere,
Dominique De Meyst, Marijke De Pauw,
Annelies D'Espallier, Yves Haecck, Aagje Leven,
Veronique Joosten, Laurens Lavrysen, Koen
Lemmens, Michael Merrigan, Salla OualdChaib,
Paul Pataer, Maxime Stroobant, Astrid
Thienpont, Jozefien Van Caeneghem, Catherine
Van De Heyning, Arne Vandenbogaerde,
Nathalie Van Leuven, Andy Van Pachtenbeke

Tijdschrift voor Mensenrechten is een initiatief van de Liga voor Mensenrechten vzw.

Abonnement op TvMR? Bel 09/223.07.38

Redactiesecretariaat

Liga voor Mensenrechten vzw
Gebroeders De Smetstraat 75, 9000 Gent
tel: 09 223 07 38 – fax: 09 223 08 48
e-mail: info@mensenrechten.be
website: www.mensenrechten.be

Redactionele samenwerking en disclaimer

Het Tijdschrift voor Mensenrechten is een initiatief van de Liga voor Mensenrechten vzw. De redactie heeft een volstrekt autonoom statuut. Het TvMR strekt tot het aanmoedigen van het onderzoek naar actuele mensenrechtenthema's en het verspreiden van de kennis hierover. Voor publicatie aangeboden teksten, arresten en vonnissen en te bespreken boeken mogen rechtstreeks naar het redactiesecretariaat worden gestuurd. De redactie behoudt zich alle rechten voor de publicatie van ingezonden artikels, werken, advertenties, ed. te weigeren. Aan de totstandkoming van deze publicatie is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden de redactie en de uitgever geen verantwoordelijkheid. Elke auteur is verantwoordelijk voor zijn/haar eigen redactionele bijdragen.

Lidmaatschap Liga voor Mensenrechten en jaarabonnementen

Lid + abonnement op Tijdschrift voor Mensenrechten: 35 €
Lid + abonnement op Fatik, tijdschrift voor Strafrecht en Gevangeniswezen: 40 €
Lid + abonnement op beide tijdschriften: 70 €
Steunend lid + abonnement op beide tijdschriften: 96 €
Lid zonder abonnement: 5 € per jaar

rek.nr. BE34 0011 2701 3290

Het is ook mogelijk om, losgekoppeld van het lidmaatschap, een abonnement op de tijdschriften te bekomen.
Meer informatie bij Liga voor Mensenrechten.

TvMR online

Je kan TvMR online raadplegen. De laatste vier nummers zijn beschikbaar voor abonnees. Vraag een login via tvmr@mensenrechten.be. Surf naar tvmr.mensenrechten.be

© Niets uit deze publicatie mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische gegevensdragers of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande, uitdrukkelijke en schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uit respect voor mens en milieu wordt TvMR gedrukt op kringlooppapier en zonder Vluchtige Organische Stoffen door Druk in de Weer, Gent.

Big Brother Awards 2015: Safety First

Het veiligheidsbeleid van de voorbije 15 jaar staat op gespannen voet met ons vrijheidsideaal. Privacy moet steevast wijken voor haar grote broertje veiligheid. Binnen elk domein van onze samenleving ontwaren we surveillerende initiatieven die ons steeds meer én nauwgezet in het oog houden. Inlichtingendiensten slokken gulzig onze persoonsgegevens op, overheden introduceren draconische veiligheidsmaatregelen om de terreurdreiging een halt toe te roepen en bedrijven verlenen gretig hun medewerking. Burgerrechten dragen voortaan een Orwelliaans kleedje. Hoog tijd dus om de grootste privacyscenders aan de kaak te stellen. De Liga voor Mensenrechten en partners serveren een nieuwe editie van de Big Brother Awards die vraagtekens plaatst bij het veiligheidstheater sinds 9/11. Nog tot 11 oktober kan er opnieuw gestemd worden op de genomineerde die volgens jou de grootste privacyscending vormt. De winnaar krijgt de Big Brother Award uitgereikt op 15 oktober in de KVS. Stem en kom meer te weten over het event op www.bigbrotherawards.be.

Mensenrechtencommissaris Raad van Europa bezoekt België

Van 14 t.e.m. 18 september 2015 heeft Nils Muižnieks, de Mensenrechtencommissaris van de Raad van Europa, België bezocht. Tijdens zijn bezoek had hij zowel contacten op politiek niveau als contacten met het middenveld. Daarnaast heeft hij enkele terreinbezoeken afgelegd. De drie voornaamste thema's waarvoor de Commissaris interesse had waren mensenrechten in het kader van asiel en migratie, de rechten van personen met een handicap en de rechten van Roma. De Mensenrechtencommissaris is een onafhankelijke en onpartijdige niet-judiciële instelling die in 1999 werd opgericht door de Raad van Europa om het bewustzijn van en het respect voor mensenrechten te bevorderen in de 47 lidstaten van de Raad van Europa. Het vorige bezoek van de Mensenrechtencommissaris aan België werd afgelegd door zijn voorganger, Thomas Hammarberg, in december 2008. De huidige commissaris werd in januari 2012 verkozen door de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa.

CERD vraagt evenwicht rond omstreden Zwarte Pieten-kwestie

Het Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) heeft op 28 augustus 2015 zijn *'concluding observations'* bekend gemaakt omtrent Nederland, meer specifiek met betrekking tot de recent omstreden figuur van 'Zwarte Piet'. Het CERD respecteert de traditionele waarde van 'Zwarte Piet', maar stelt dat het bepaalde negatieve stereotypes bevestigt alsook als een overblijfsel van slavernij wordt ervaren door velen. Als een gevolg hiervan wordt de waardigheid en het zelfrespect van kinderen en volwassenen van Afrikaanse afkomst aangetast. Daarom moedigt het CERD de Nederlandse overheid ook aan om een aanvaardbaar evenwicht te vinden tussen het handhaven van de traditie en het respecteren van de menselijke waardigheid en mensenrechten van alle burgers, door het mogelijks anders afbeelden van 'Zwarte Piet'. Tenslotte benadrukt het CERD dat het aanvallen of intimideren van anti-Zwarte Piet demonstranten onaanvaardbaar is en dat hun vrijheid op meningsuiting moet gevrijwaard worden.

Vluchtelingencrisis test de basiswaarden van Europa

De aangrijpende beelden van de vele gezinnen op vlucht, aangespoeld in Europa, kruipend onder onze prikkeldraadgrenzen en eindeloos wachtend in treinstations of dekking zoekend voor de regen in een Brussels park, ze staan op ons netvlies gebrand. Dagelijks volgen we, soms met een kramp in de maag, de verhitte discussies over vluchtelingen in de (sociale) media. De vluchtelingenproblematiek is vandaag de belangrijkste mensenrechtenuitdaging van Europa. De overheid benadert vluchtelingen veelal vanuit het perspectief van opvangcapaciteit, het toekennen van statuten, het al dan niet verlenen van sociale rechten en integratie. Maar het vluchtelingenvraagstuk is in de eerste plaats een mensenrechtenproblematiek. Angela Merkel wees op de innige band tussen bescherming van vluchtelingen en mensenrechten. Volgens de *Bundeskanzlerin* ondergraaft de Europese Unie haar basiswaarden als ze er niet in slaagt om de vluchtelingencrisis aan te pakken.

De bescherming van vluchtelingen behoort inderdaad tot de kern van het Europese mensenrechtencontentieux. Tot voor kort werden de regels omtrent vluchtelingen nog bijna uitsluitend beheerst door internationale normen zoals het Universeel Verdrag van de Rechten van de Mens en uiteraard de Conventie van Genève. Vandaag speelt het Europese recht steeds meer een leidende rol en definieert zij het mensenrechtelijk kader. Hieronder twee in het oog springende voorbeelden:

Ten eerste, het recht op asiel en het verbod van uitwijzing van vluchtelingen naar het land van herkomst (*non-refoulement*) zijn de kernrechten van vluchtelingen. Deze internationaalrechtelijke rechten werden in Europese regels gegoten en versterkt. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens werkte een indrukwekkende (maar ook vaak betwiste) rechtspraak uit over dit beginsel van *non-refoulement* op basis van het verbod op onmenselijke behandeling. Het EU Handvest voor de bescherming van fundamentele rechten herneemt bovendien de basisrechten van vluchtelingen in art. 18 (recht op asiel) en art. 19 (*non-refoulement*). Art. 3 van de EU Dublin verordening verplicht EU lidstaten om bij elke aanvraag van een niet-EU persoon te onderzoeken of hij/zij niet in aanmerking komt voor internationale bescherming.

Ten tweede, het Europese recht voorziet in bijkomende definities om de bescherming van kwetsbare groepen en individuen te versterken. Het Verdrag van Genève voorziet in een bescherming van personen die vervolgd worden vanwege hun ras, godsdienst, politieke overtuiging, omdat zij behoren tot een bepaalde groep of een bepaalde nationaliteit hebben. De "oorlogsvluchteling", families die vluchten voor geweld maar niet vervolgd worden omwille van bovenstaande gronden, vallen uit de boot. De EU Kwalificatierichtlijn voorziet dat lidstaten ook een subsidiaire bescherming moeten voorzien wanneer er een ernstige en individuele dreiging is ten aanzien van het leven van burgers of personen ten gevolge van geweld in internationale of interne conflicten.

Uit deze korte voorbeelden blijkt dat het Europese recht een bijkomende bescherming biedt aan asielzoekers. Toch lijken de EU en de Raad van Europa vandaag de dag onmondig om de crisis aan te pakken. Naast deze basiswaarden staan echter ook de regels met betrekking tot de toegang tot de Europese Unie (Dublin verordening) die door de lidstaten aan de grenzen van de EU als onrechtvaardig worden ervaren. Bovendien heeft de EU, noch de Raad van Europa, een stok achter de deur om lidstaten te dwingen hun mensenrechtelijke verplichtingen na te leven. Een debat over respect voor mensenrechten raakt stilaan ondergesneeuwd door de vele Europese raden over verdeelsleutels tussen de lidstaten. Merkel overdreef dan ook niet: de vluchtelingencrisis test de basiswaarden van de Europese Unie.

Catherine Van de Heyning *

* Dr. Catherine Van de Heyning is advocate, gastprofessor aan het UCLL en onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen.

Mensenrechten in de moderne maatschappij: een sociologisch perspectief

Gert Verschraegen *

De opkomst van de mensenrechten vormt ongetwijfeld één van de belangrijkste ontwikkelingen van de naoorlogse moderne maatschappij. Hoewel de naleving van mensenrechten niet altijd en overal gegarandeerd is, wordt hun principiële geldingskracht vandaag bijna universeel aanvaard. Het steeds verder uitdijende transnationale stelsel van mensenrechten dringt diep door in het beleid en de wetgeving van nationale staten, en biedt een dominant kader om de rechtspositie van zowel burgers als niet-burgers (asielzoekers, migranten, uitgeprocedeerden, etc.) te beoordelen. De taal van de mensenrechten wordt bovendien wereldwijd gebruikt om maatschappelijke fenomenen en problemen te verwoorden en te verklaren. Niet alleen Ngo's, hulpverleners of politici bedienen zich er van, ook armen, asielzoekers en vrouwenbewegingen verwijzen om de haverklap naar mensenrechten.

Het mag dan ook verwondering wekken dat de sociologie, de wetenschap die zich bezig houdt met de studie van de moderne maatschappij, de mensenrechten tot voor kort nauwelijks aandacht schonk. Tot diep in de jaren negentig bestonden er amper sociologische studies over de maatschappelijke betekenis en functie van de mensenrechten. Het is pas het laatste decennium dat sociologen zich in toenemende mate interesseren voor de opkomst van internationale mensenrechten en hun invloed op het maatschappelijke bestel.¹ In dit artikel schets ik enkele krachtlijnen en kerngedachten van de zich ontwikkelende sociologie van de mensenrechten. Zonder volledigheid te willen nastreven², richt het artikel zich op een drietal belangrijke aandachtspunten in de sociologische discussie over de mensenrechten. Centraal daarbij staat de vraag wat een sociologisch perspectief kan bijdragen aan

bekendere en meer gevestigde lezingen van de mensenrechten, zoals de juridische en ethisch-filosofische.

Ik beargumenteer vooreerst dat de opkomst van mensenrechten intrinsiek verbonden is met de wording van de moderne maatschappij en staat. Dat impliceert dat de bescherming van mensenrechten vandaag steeds begrepen moeten worden in relatie tot de moderne staat en haar instellingen. Ten tweede verduidelijk ik hoe mensenrechten een belangrijke rol spelen bij het verzekeren van de sociale inclusie van het individu. Tot slot sta ik kort stil bij de problematiek van de implementatie en naleving van de mensenrechten. Een effectieve bescherming van mensenrechten vereist immers meer dan een louter constitutionele of juridische erkenning van internationale normen.

Mensenrechten en de moderne samenleving

Gezien het universele, en haast religieuze, aan de menselijke persoon gebonden karakter van mensenrechten worden deze meestal gezien als eeuwige - in wezen ahistorische - rechten. Vanuit een historisch en sociologisch oogpunt houdt dit evenwel geen steek. De mensenrechten vormen geen stabiele eeuwenoude traditie of erfenis die we respectvol moeten bewaren, maar zijn een relatief recente uitvinding van de moderne samenleving. Dat betekent niet dat er geen historische wortels en precedentes kunnen worden gevonden voor het idee van de rechten van de mens - bijvoorbeeld in het natuurrecht van de antieke oudheid of de vroegmoderne tijd. Het betekent wel dat de idee van universele rechten die de mens toekomen als mens, los van elke particuliere sociale positie (e.g. nationaliteit, geslacht, leeftijd) slechts mogelijk en zinvol werd

* Gert Verschraegen is docent sociologie aan de Universiteit Antwerpen.

1 Zie bijvoorbeeld: A. Woodiwiss, *Human Rights*, London, Routledge, 2005; B.S. Turner, *Vulnerability and Human Rights*, Philadelphia: Pennsylvania University Press, 2006; J. Blau, M. Frezzo, *Sociology and Human Rights: A Bill of Rights for the Twenty-First Century*, London: Sage, 2010; L. Morris, *Asylum, Welfare and the Cosmopolitan Ideal. A Sociology of Rights*, London: Routledge, 2010; K. Nash, *The Political Sociology of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

2 Het sociologische onderzoek over mensenrechten heeft zich het laatste decennium in zeer verschillende richtingen vertakt en bestudeert uiteenlopende thema's als mensenrechtenactivisme, de wereldwijde expansie van regionale en nationale hoven, de culturele en symbolische betekenis van mensenrechten, het toenemende belang van mensenrechtenonderwijs, culturele en collectieve rechten, de variatie in de nationale implementatie van mensenrechten, enzovoort.

in de context van de moderne samenleving en haar belangrijkste instituties (de staat, de formele arbeidsmarkt, het democratisch onderwijs, de massamedia, etc.). De meeste rechten die zijn opgenomen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de begeleidende Convenanten - zoals het recht op een nationaliteit, het recht op vrije meningsuiting, het recht op arbeid, rechtshulp, onderwijs of sociale zekerheid - zijn alleen denkbaar in de context van complexe, op bureaucratische leest geschoeide, instituties zoals de overheid, de massamedia, het moderne rechtssysteem, scholen, door belastingen gefinancierde sociale zekerheid, enzovoort. Wat betekent het recht op onderwijs zonder publiek gefinancierd basisonderwijs, schoolplicht en de actieve publieke bestrijding van kinderarbeid? En wat houdt het recht op meningsvrijheid in zonder een pluralistisch mediasysteem, een sterke toezichthouder of de gelijke en vrije toegang tot het internet?

Kortom, de mensenrechten zijn geen pre-sociale of 'natuurlijke' rechten. Vanuit een sociologisch oogpunt zijn ze eerder een product van een bepaald samenlevings-type. Ze veronderstellen specifieke maatschappelijke randvoorwaarden en zijn gericht op collectieve doeleinden. In tegenstelling tot de dominante 'individualistische' invulling van de mensenrechten, beschouwt de sociologie de mensenrechten daarom als inherent maatschappelijke en sociale rechten. Zelfs rechten die gebonden zijn aan het individuele lichaam of geweten zijn wezenlijk sociaal. De meningsvrijheid, bijvoorbeeld, is geen strikt intern, individualistisch 'bezitsrecht'; het is hoegenaamd niet het recht om een mening te bezitten, want op het inwendige van een persoon heeft het recht gewoon geen vat. Het is eerder het recht een mening uit te spreken én op zijn mening aangesproken te worden zonder te moeten vrezen voor opsluiting, verlies van inkomen, etc. Persvrijheid is niet het recht om willekeurig wat dan ook te schrijven, maar om wat geschreven wordt uit te geven en te laten circuleren in de openbare sfeer. Wat hier beschermd wordt is niet alleen het recht van een afzonderlijk individu, maar ook het maatschappelijke belang van de openbare meningsvorming zelf, die het mogelijk maakt om kennis te verspreiden, publieke controle uit te oefenen op de overheid of sociale leerprocessen in gang te zetten.

Mensenrechten en maatschappelijke inclusie

De belangrijkste functie van mensenrechten bestaat erin de deelname van individuen aan de moderne, gedifferentieerde maatschappij mogelijk te maken.³ Dat iedereen in zijn fundamentele rechten moet worden erkend - ongeacht kleur, geslacht, taal, nationaliteit,

godsdienst of politieke overtuiging - is een belangrijke garantie voor de vrije en gelijke inclusie van individuen in de moderne maatschappij. Vrijheden waren er in vroegere, premoderne maatschappijen natuurlijk even goed, maar niet voor iedereen en niet voor iedereen in dezelfde mate. Vrijheden of privileges - en overeenkomstige plichten - verkreeg men enkel op grond van lidmaatschap van een bepaalde sociale groep of rang (bv. bisschopsrechten, adelsrechten, de rechten van horigen, etc.). De premoderne maatschappij had met andere woorden geen nood aan mensenrechten, precies omdat het individu hier volledig gedefinieerd werd door zijn specifieke sociale plaats en zich beschermd wist door het eigen sociale netwerk. In de moderne maatschappij is de positie van het individu heel wat problematischer. De persoon valt niet meer samen met vaste, welomschreven sociale rollen en typificaties. Hij of zij kan geen beroep meer doen op kant en klare identiteiten, maar wordt verplicht zijn individualiteit op te bouwen doorheen de voortdurende participatie aan verschillende maatschappelijke subsystemen (onderwijs, politiek, familie, economie). Om te overleven moet elk individu vandaag kunnen deelnemen aan de moderne markt, de geldeconomie of de gezondheidszorg; om zijn individualiteit uit te bouwen heeft elkeen nood aan onderwijs, arbeid en een gezinsleven, enzovoort. Niet alleen de vrijheden van het individu, maar ook de risico's die daarmee gepaard gaan, nemen daardoor enorm toe. Onder de noemer 'individualisering' wijzen sociologen als Ulrich Beck er al lang op dat individuen in de moderne samenleving door allerlei beslissingen een persoonlijkheid moeten uitbouwen en communiceren naar anderen toe. Ze moeten zelf beslissen over opleiding, beroep, arbeids- of woonplaats, huwelijkspartner, kinderaantal, enzovoort en daar ook de risico's van dragen. Hoe meer we gaan leven in een dergelijke 'risicomaatschappij', hoe meer de wetgeving moet voorzien in de bescherming van het individu. Het is deze bescherming die de mensenrechten bieden. Door individuen uit te rusten met rechten en aanspraken op de deelname aan politiek, economie, recht, etc. wordt het maatschappelijk verwachtbaar dat individuen zelf beslissen over hun stemgedrag, beroepskeuze, religieuze opvattingen, etc.

De mensenrechten dienen er vanuit dit oogpunt dan ook toe om de differentiatie, openheid en complexiteit van de moderne maatschappij te beschermen. Door het individu aan te moedigen te participeren in zeer verschillende maatschappelijke sferen, netwerken en organisaties én te verhinderen dat er één subsysteem of organisatie (zoals een kerk, de overheid of een machtig bedrijf) het individu helemaal in zijn greep kan krijgen, bevestigen en beschermen de mensenrechten de hoge mate van sociale differentiatie en individuele keuzevrijheid eigen aan de moderne maatschappij.

³ Zie ook: G. Verschraegen, "Een sociologie van de mensenrechten", *Recht der Werkelijkheid*, 2002, 17 (1), 5-21.

De ervaring met totalitaire regimes toont aan dat zulke vrijheidsrechten nodig zijn om individuen te garanderen dat hun participatie in de massamedia, in een politieke partij of kerk geen represailles tot gevolg zal hebben. Iemand zal de 'eigen mening' enkel uitspreken of publiceren indien hij niet moet vrezen dat die mening schade kan berokkenen; iemand zal enkel (uit vrije keuze) durven stemmen indien hij zich als kiezer beschermd weet door het kiesgeheim en zich dus niet in andere maatschappelijke rollen voor zijn stemgedrag moet verantwoorden. In maatschappijen waarin de mensenrechten niet gegarandeerd zijn, wordt het juist heel moeilijk om de gedifferentieerde, op vrijwillige keuze en mobiliteit gestoelde structuur van de moderne maatschappij in stand te houden. Bij elke beslissing moet het individu zich afvragen wat de politieke machthebbers er van zouden vinden dat hij die krant leest, deze job aanvaardt of zijn mening over de president in het openbaar kenbaar maakt.

Het mechanisme waarvan totalitaire maatschappijen gebruik maken om zo'n permanente reflectiedwang bij het individu te installeren is de massale verspreiding van angst. Door grootscheepse controlesystemen op touw te zetten, waarin opsluiting, marteling en verdwijning systematisch, professioneel en bureaucratisch worden bedreven, poogt men de bevolking quasi-permanent angst aan te jagen en te intimideren. Het is de bedoeling dat mensen zich telkens zullen afvragen of zij met hun daden geen risico's lopen voor zichzelf en de mensen om hen heen. Daarbij zullen ze niet alleen nalaten wat verboden is, maar alles mijden dat niet uitdrukkelijk is toegestaan. Zo wordt het risico op 'politiek vijandige activiteiten' immers het kleinst gehouden. Om zichzelf en hun naasten te beschermen, worden individuen als het ware verplicht hun actieradius zo veel mogelijk te beperken en zich vooral 'met de eigen zaken' bezig te houden. Aangezien iedereen een potentieel verklikker is, trekt men zich uit het sociale verkeer terug in de besloten kring van vrienden en familie. Het gevolg is dat de ingewikkelde, pluralistische structuur van de maatschappij radicaal vereenvoudigd wordt. Het sociale leven wordt in toenemende mate in eenvoudige, weinig gedifferentieerde enclaves gestructureerd. De grenzen die wij tussen verschillende maatschappelijke sferen plegen te trekken, worden dan uitgeveegd. Wat iemand als kunstenaar, gebruiker van de massamedia, gelovige, kiezer, etc. uitspookt kan belangrijke gevolgen hebben voor zijn inkomen, werkzekerheid, medische toestand, etc.

Kortom, doordat mensenrechten de vrije keuze van het individu mogelijk maken en legitimeren, versterken ze tegelijk de basisstructuur van de moderne maatschappij, die gebaseerd is op sociale mobiliteit en vrijwillige participatie van het individu aan een veelheid van groepen, organisaties en netwerken. In zijn klassieke

sociologische werk over de grondrechten, *Grundrechte als Institution* omschreef de Duitse socioloog Niklas Luhmann deze eminente maatschappelijke functie van de grondrechten als volgt: "Op basis van vrije keuzes kunnen zonder dwang en in een bonte, contradictorische veelheid normen, rollen en instituties opgebouwd en uitgeprobeerd worden".⁴ De mensenrechten vormen aldus de stilzwijgende en basale voorwaarde om deel te nemen aan de moderne maatschappij; ze laten ons toe – zonder daar verder bij na te denken – relaties aan te knopen in de vele sociale rollen, netwerken, organisaties en verbanden die de moderne maatschappij rijk is.

De implementatie van mensenrechten

Mensenrechten mogen dan een cruciale maatschappelijke rol vervullen, de concrete bescherming en naleving ervan is allesbehalve vanzelfsprekend. Implementatie van deze rechten blijkt in de praktijk vooral een nationale kwestie. Het zijn de staten die de plicht accepteren om mensenrechten te beschermen en hen te incorporeren in het eigen (nationale) rechtssysteem. Hoewel er binnen Europa (bijvoorbeeld in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens) effectieve mechanismen bestaan om ervoor te zorgen dat de staten hun verdragsverplichtingen nakomen, kunnen internationale organisaties zoals de VN of regionale hoven in de regel enkel druk uitoefenen op staten, maar hen niet dwingen om de mensenrechten na te leven.

Hoe kunnen we dan verzekeren dat afgekondigde rechten niet enkel op papier bestaan? Traditioneel is het mensenrechtensysteem uitgegaan van de noodzaak tot juridische afdwingbaarheid. Rechtsbescherming verwijst dan in de eerste plaats naar het vermogen van rechtbanken om mensenrechtenschendingen te behandelen. Het klassieke, juridische paradigma van de mensenrechten is in wezen gebaseerd op vier verschillende assumpties. Ten eerste zijn mensenrechten geïndividualiseerd: ze worden enkel toegekend aan individuen en zijn alleen op te eisen door individuen. Ten tweede, de corresponderende plicht die door individuele rechten wordt ingesteld, is meestal een beperking op het gedrag van de staat, die een garantie vormt tegen de willekeurige uitoefening van de staatsmacht. Dit impliceert, ten derde, dat de herstellende, remediërende structuur van het recht enkel in werking kan treden wanneer het individu – met behulp van advocaat en andere rechtsmiddelen – kan aantonen dat zijn recht reeds geschonden is. Met andere woorden, de remedie die wordt aangereikt door het recht is *a posteriori*, individueel en gebaseerd op een bewijs van de rechtsschending. Tot slot, rechtbanken worden gezien als het belangrijkste instrument om rechten

⁴ N. Luhmann, *Grundrechte als Institution*, Berlin: Duncker & Humblot, 1965, p. 102.

af te dwingen, en meestal wordt het aan het initiatief van het individu overgelaten om de nodige stappen te ondernemen om zijn recht te realiseren.

Een belangrijke verdienste van de rechtssociologie en 'socio-legal studies' is dat ze ons wijst op de beperkingen van zo'n louter op rechtsafdwinging gebaseerde aanpak (een inzicht dat ook gemeengoed lijkt geworden in de interdisciplinaire studie van de mensenrechten).⁵

Ten eerste wijst de sociologie op de grenzen van een individualisering van de mensenrechten. Wettelijke bescherming van de rechten veronderstelt de bereidheid en mogelijkheid van individuen om hun toevlucht tot de rechtbank te nemen, terwijl een beroep op de rechter in de feiten een hoogst onwaarschijnlijk en sociaal ongelijk proces is, waarin ook sociale netwerken en intermediaire organisaties een belangrijke rol spelen. Dit betekent dat slechts een kleine minderheid van mensenrechtenschendingen daadwerkelijk leidt tot actie in de rechtbank. Wanneer de rechtbank toch specifieke, individuele gevallen behandelt, heeft dat bovendien zelden een duurzame en systematische invloed op de samenleving.

Ten tweede wijzen de sociale wetenschappen erop (en ook dat is in de literatuur inzake mensenrechten intussen breed aanvaard) dat de staat niet alleen een bedreiging kan vormen voor de individuele vrijheid (de klassieke kijk), maar ook een positieve verantwoordelijkheid draagt voor de bescherming van mensenrechten. Alle mensenrechten, of ze nu positieve of negatieve verplichtingen behelzen, eisen van de staten dat deze de noodzakelijke maatregelen nemen om te verzekeren dat individuen hun mensenrechten ook kunnen uitoefenen. De staat moet dus meer doen dan zich onthouden van inmenging in de uitoefening van individuele rechten; ze kan immers verantwoordelijk gesteld worden voor situaties waarbij niet de juiste voorwaarden geschapen zijn of bepaalde preventieve maatregelen niet genomen zijn om de uitoefening van die rechten te waarborgen. Zo vereist de bescherming van het recht om te stemmen door middel van vrije en eerlijke verkiezingen niet alleen een verbod op intimidatie en discriminatie bij de verkiezingen (negatieve verplichting), maar ook een goed ontwikkelde infrastructuur en verkiezingstechnologie, financiële ondersteuning en goed opgeleide toezichthouders (positieve verplichtingen). Met andere woorden, de implementatie van mensenrechten vereist meer dan politieke zelfbeperking en juridische erkenning van internationale normen; er is ook nood aan een 'vermaatschappelijking' van rechten, aan effectieve organisatorische infrastructuur, publieke inspanningen op het vlak van financiering, vorming en organisatie, en de aanwezigheid van een breed verspreide rechtscultuur.

Dit brengt me, ten derde, tot de beperkingen van de herstellende, remediërende structuur van het recht die enkel in werking treedt wanneer het individu kan aantonen dat zijn recht geschonden is. Deze werkwijze miskent dat de meeste mensenrechtenschendingen op een collectieve, grootschalige wijze gebeuren en niet gemakkelijk kunnen worden toegeschreven aan afzonderlijke, identificeerbare actoren. Zo weten we, bijvoorbeeld, dat vele mensenrechtenschendingen min of meer rechtstreeks verband houden met armoede. Dat is vanzelfsprekend het geval bij sociale en economische rechten, zoals het recht op een adequate levensstandaard, medische zorg of beschikbare en toegankelijke huisvesting. Maar armoede is ook een belangrijke factor bij de schending van civiele en politieke rechten. Zo is het gemakkelijk om de stem te kopen van straatarme mensen, aangezien die verkwild zijn in een permanente strijd om te overleven. Om dit type van structurele problemen aan te pakken, zullen gerechtelijke stappen niet volstaan. Belangrijke maatschappelijke problemen zoals armoede, kindermisbruik of mishandeling, discriminatie op de arbeidsmarkt, etc. kunnen niet adequaat worden aangepakt op basis van een strikt juridisch paradigma, maar vereisen ook politieke en structurele actie.

Ten vierde, en tot slot, kan worden opgemerkt dat het geloof in een juridisch systeem van rechtsafdwinging gebaseerd is op een onderliggende aanname van zowel de legitimiteit als de competentie van rechtbanken. We weten echter dat goed functionerende en legitieme rechtbanken sterk afhankelijk zijn van specifieke politieke en economische omstandigheden, zoals politieke stabiliteit, een laag niveau van corruptie, en de nodige financiële en organisatorische middelen. Deze voorwaarden voor de ontwikkeling van een onafhankelijke en geloofwaardige rechterlijke macht ontbreken vaak, vooral in die landen waar wettelijke bescherming het meest nodig is.

Conclusie

Deze verschillende voorbeelden tonen aan hoe een sociologische opvatting van (mensen)rechten verschilt van de klassiek-juridische, op individuele klachten gebaseerde aanpak. Hoewel hoven en rechtbanken cruciale instrumenten zijn in de strijd tegen de schendingen van mensenrechten, volstaan ze niet. De sociologische benadering vestigt daarom de aandacht op de bredere sociale randvoorwaarden voor de bescherming van de mensenrechten en herinnert eraan dat individuele rechten steeds opnieuw waargemaakt moeten worden in zeer concrete maatschappelijke situaties.

⁵ Zie bijvoorbeeld: S. Fredman, *Human Rights Transformed. Positive Rights and Positive Duties*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

Raad van State hervindt grondrechtenlijn in arresten GO! hoofddoekenverbod. Naar een kader voor een school per school beleid.¹

Paul De Hert en Caroline De Geest*

Met de arresten van 14 oktober 2014² schrijft de Raad van State een nieuw hoofdstuk in het verhaal van de hoofddoeken binnen het Gemeenschapsonderwijs (GO!). Merken we alvast op dat het einde van dat verhaal nog niet in zicht is omdat de interpretaties van de arresten sterk uiteen lopen bij voor- en tegenstanders van een hoofddoekverbod. De vernietigingsarresten van de Raad van State kenmerken zich door een uitdrukkelijke ‘mensenrechten-systematiek’, wat behelst dat vertrokken wordt van, en als regel wordt vooropgesteld, het grondrecht, *in casu* de religievrijheid. Rechtmatige beperkingen op deze godsdienstvrijheid zijn enkel mogelijk in het licht van de bescherming van de gezondheid, de handhaving van de orde of de bescherming van de rechten van anderen.³ Ondanks de prioriteitsregel gegeven aan het grondrecht, leidt een mensenrechtelijke analyse gesteund op het Europees verdrag voor de rechten van de mens (EVRM) zelden tot zwart/wit (*‘trump’*) uitspraken.⁴ Het verdrag besteedt evenveel aandacht aan het poneren van de afzonderlijke rechten als aan het omschrijven van de uitzonderingen. Artikel 9 EVRM, bijvoorbeeld, erkent zowel de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst én het bestaan van toegelaten beperkingsvoorwaarden. Op grond van deze laatste aanvaardt de Raad van State een inperking op de vrije godsdienstbeleving, en daarmee samenhangend een hoofddoekenverbod, met name om weerstand te bieden aan een ongeoorloofde sociale druk of een kennelijke verstoring van de openbare orde.

De Raad van State bevestigt bijgevolg de noodzaak van een aparte beoordeling, geval per geval. Dergelijke interpretatie, die een verbod op hoofddoeken in geïsoleerde gevallen toelaatbaar acht, overstijgt het sterk gemediatiseerde enge welles/nietes debat en verplicht tot de ontwikkeling van een (wettelijk) kader waarbinnen de feitelijke omstandigheden telkens moeten worden getoetst zonder dat automatisch tot wel of geen verbod kan worden besloten. De nieuwe rechtspraak wijkt tevens af van de ontwijkende houding van de Raad in vroegere rechtspraak vóór de arresten van 2014 waar de focus vooral lag op procedurekwesties.

Religie en recht geven doorgaans aanleiding tot complexe debatten, met emotionele en politieke ondertonen. Enkele caveats lijken ons aangewezen. *Primo*, een hoofddoek is geen boerka en beide geven aanleiding tot onderscheiden juridische analyses, ook binnen een mensenrechtenlogica. *Secundo*, zijn leerlingen geen leerkrachten, en ook hier is de juridische analyse/uitkomst niet noodzakelijk gelijksoortig.⁶ In het Franse recht, bijvoorbeeld, wordt aanvaardt dat de waarde van *laïcité* alleen juridische implicaties heeft voor het overheidsoptreden. Strengere of andere regels voor ambtenaren (zoals leerkrachten in het gemeenschapsonderwijs) behoren bijgevolg tot de mogelijkheden, hoewel in beide gevallen rekening gehouden moet worden met de mensenrechten. *Tertio*, wordt er met

* Paul De Hert is hoogleraar en voorzitter van de Onderzoeksgroep Fundamentele Rechten en Constitutionalisme aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Caroline De Geest is juriste en beleidsmedewerkster bij de Liga voor Mensenrechten.

1 Deze bijdrage is een ingekorte versie van een artikel dat recent verscheen onder dezelfde titel in het Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid, volume 2014, nummer 5, p.63 e.v. Voor de integrale tekst en verdere analyse wordt verwezen naar voornoemd tijdschrift.

2 RvS 14 oktober 2014, nrs. 228.748 en 228.751-228.756.

3 E. Brems, “Geen doekjes winden om integratie: over de houding van recht en beleid tot de islamitische hoofddoek”, Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht 1997, 351-372.

4 Over grondrechten als troeven (*‘trumps’*), leze men P. De Hert & S. Gutwirth, ‘Grondrechten: vrijplaatsen voor het strafrecht? Dworkins Amerikaanse trump-metafoor getoetst aan de hedendaagse Europese mensenrechten’ in Haveman, R.H. & Wiersinga, H.C. (eds.), *Langs de randen van het strafrecht*, Nijmegen, Wolf Legal Pu., 2005, 141-176.

5 Over het Belgisch boerkaverbod leze men: Lemmens, K., “Larvatus prode? Why Concealing the Face can be Incompatible with a European Conception of Human Rights”, E.L. Rev. 2014, 47-71.

6 Mathieu C., Gutwirth S., De Hert P., ‘Liberté religieuse: vers un devoir de neutralité de l’État dans l’enseignement public?’, *Journal de droit européen*, 2010, vol. 18, No. 169, 133-138; C. Mathieu, P. De Hert & S. Gutwirth, ‘Le port de signes convictionnels par des agents publics’ in M-C Foblets & J-J Schreiber (eds.), *Regards croisés sur les assises de l’interculturalité*, Brussels, Larcier, 2013. 345-391.

betrekking tot juridische tekens, zoals kruisbeelden en hoofddoeken een onderscheid gemaakt tussen sterke en zwakke tekens en tussen ostentatieve (lees: grote) en niet ostentatieve tekens.⁷ Het valt op hoe dit onderscheid, dat gemaakt wordt door het Europees Hof voor de mensenrechten, weinig aan bod komt in het hoofddoekverhaal, hoewel het o.i. een meerwaarde kan bieden in de praktijk waarbij directies greep willen houden op de lengte van broeken, rokken, kruisen én hoofddoeken. *Quarto*, en tenslotte, is er een juridisch relevant onderscheid tussen een levensbeschouwelijke school en een gemeenschapsschool.

Frankrijk ter inspiratie: verschuiving van open naar gesloten visie op *laïcité*

De huidige opvatting van de Raad van State toont opvallend veel gelijkenissen met de positie van de Franse *Conseil d'Etat* eind jaren tachtig van de vorige eeuw.⁸ De *Conseil* onderzocht in een advies van 27 november 1989, op vraag van toenmalig Minister van Onderwijs Jospin, de verenigbaarheid van de dracht van levensbeschouwelijke tekens door leerlingen met het principe van *laïcité* van het openbaar onderwijs. Volgens de *Conseil* was het Franse publiekrechtelijke concept van *laïcité* op zich niet onverenigbaar met het recht op godsdienstvrijheid en de veruitwendiging ervan. Leerlingen zijn immers vrij om uiting te geven aan hun geloofsovertuiging. De neutraliteitsplicht die het begrip *laïcité* oplegt binnen het openbaar onderwijs verbindt enkel het onderwijzend personeel maar weerhoudt er leerlingen niet van om hun levensbeschouwelijke overtuiging zichtbaar uit te drukken binnen de schoolomgeving, een omgeving die specifiek tot taak heeft pluralisme en tolerantie aan te moedigen. Uitzonderingen op dit principe kunnen worden aanvaard wanneer de vrijheid van andere leerlingen of de uitoefening van de onderwijsprogramma's in het gedrang wordt gebracht (cfr. beperkingsgronden van artikel 9, alinea 2 EVRM). De *Conseil* verbond dit recht om levensbeschouwingen zichtbaar te maken expliciet met de uitdrukking van de godsdienstvrijheid, hetwelk enkel

door tekens die uit hun aard, door de omstandigheden waarin ze individueel of collectief gedragen worden, of door hun ostentatief karakter een daad vormen van drukking, provocatie, proselitisme of propaganda, kan worden ingeperkt.

Belangrijk hier is dat de *Conseil* duidelijk maakte dat het principe van *laïcité* niet noodzakelijk wijst op een notie van exclusieve neutraliteit en er concreet niet toe moet leiden dat elke uitdrukking van levensbeschouwelijke aard in scholen moet verboden worden. Dergelijke uitdrukkingen aanvaarden draagt integendeel bij tot diversiteit en verdraagzaamheid binnen het onderwijs wat strookt met de maatschappelijke taak die op scholen rust. Historisch is deze stellingname van groot belang geweest. *Laïcité* wordt immers op meerdere wijze begrepen en uitgelegd en niet zelden is de uitkomst van die interpretaties niet-neutraal, zeer aanvaardbaar voor Franse katholieken (die historisch betrokken zijn geweest bij de ontwikkeling van het Franse neutraliteitsmodel gebaseerd op een duidelijk onderscheid tussen de publieke en de private sfeer), maar minder aanvaardbaar voor religieuze minderheden zoals de Islam.⁹ Het advies van 27 november 1989 van de Franse *Conseil* brengt het begrip terug tot zijn beperkte, zeer verdedigbare proporties. Met *laïcité* wordt een aangescherpte neutraliteitsplicht opgelegd aan overheidsorganen. De idee van een neutraliteit is ook aanwezig in andere westerse liberale democratieën maar niet altijd in de scherpe Franse variant, wat zich praktisch vertaalt in verschillen tussen landen op het vlak van overheidssteun voor religies en aanvaarding van religieuze uitdrukkingen binnen het overheidsapparaat.¹⁰

Het advies van de *Conseil* kreeg in de eerst opeenvolgende jaren navolging in het Franse beleid¹¹ en in de Franse rechtspraak.¹² Pogingen van schooldirecties tot invoering van verboden in de schoolreglementen werden door de *Conseil* vernietigd wanneer hiervoor geen gerechtvaardigde uitzondering, zoals bepaald in het advies, voorhanden was. Met deze rechtspraak bevestigde de *Conseil* het principe dat het veruitwendigen van levensbeschouwelijke symbolen primair bescherming geniet in het licht van de vrijheid van godsdienst en meningsuiting en dat uitzonderingen 'slechts' uitzonderingen zijn: Elke uitzondering moet daarom geval

7 Het onderscheid is vervat in EHRM, *Dahlab v. Zwitserland*, 15 februari 2001, verzoekschrift nr. 42393/98. Zie voor een commentaar op dit punt van het arrest, Flauss, J.-F., noot bij het arrest in *L'actualité juridique-Droit administratif*, 20 mei 2001, 480-484.

8 *Conseil d'Etat*, Avis 27 november 1989, *Actualité Juridique-Droit Administratif* 1990, 39. Zie over de Franse ontwikkelingen E. Brems, 'Geen doekjes winden om integratie: over de houding van recht en beleid tot de islamitische hoofddoek', *Tijdschrift voor Vreemdelingenrecht* 1997, 351-372. Tevens de goede weergave van het Franse recht in EHRM, *Dogru t. Frankrijk*, 4 december 2008, verzoekschrift nr. 27058/05.

9 Over het niet-neutrale karakter van liberale neutraliteit en *laïcité*, leze men onder meer D. Augenstein, 'Freedom of Religion and the Politics of Liberal Public-Private Divide', *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2015, vol. 44, nr. 1, 8-23, in het bijzonder p. 11 over de controversiële interpretatie van Jacques Chirac; C. Laborde, 'Toleration and *laïcité*', in C. McKinnon & D. Castiglione (eds.), *The Culture of Toleration in Diverse Societies*, Manchester: Manchester U.P., 2003, 161-178.

10 Over overheidssteun voor religies, L. Franken: 'Overheidssteun voor religie: antiperfectionisme of perfectionisme?', *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 2015, vol. 44, nr. 1, 62-82.

11 Circulaire "Jospin" du 12 décembre 1989 du ministre d'Etat, ministre de l'Education nationale, de la jeunesse et des sports.

12 *Conseil d'Etat*, 2 november 1992; *Conseil d'Etat*, 14 maart 1994.

per geval op toelaatbaarheid worden getoetst. Vanaf 1994 wil de nieuwe minister van onderwijs Bayrou evenwel het roer omgooien. Voor deze minister is een algemeen verbod op de hoofddoek nodig en dit in lijn met het advies van de *Conseil* omdat de hoofddoek principieel beschouwd moet worden als "een ostentatief teken dat op zichzelf een element van proselitisme of discriminatie uitmaakt".¹³ De *Conseil* hield evenwel consequent haar grondrechtenlijn aan in daaropvolgende rechtspraak¹⁴, wat het hoofddoekendebat in Frankrijk aan het begin van het nieuwe millennium opnieuw hevig deed opblazen.

De aanhoudende discussies leidden tot de oprichting van de Commissie Stasi (2003), onder leiding van Bernard Stasi, die zich moest bezinnen over de rol van religie in de Franse samenleving.¹⁵ Deze Commissie adviseerde de Franse overheid onder meer om de hoofddoek op school te verbieden en dit op algemene wijze. Dit is een breuk met de afweging geval per geval van een hoofddoekenverbod, die de *Conseil d'Etat* jarenlang had gehanteerd.

De aanbeveling van de Commissie Stasi over de hoofddoeken werd met de goedkeuring van de wet van 15 maart 2004 formeel bevestigd.¹⁶ Hiermee kwam in Frankrijk definitief een einde aan de heersende toelaatbaarheidstoets van een hoofddoekenverbod geval per geval, geïnspireerd door de open visie op *laïcité* van de *Conseil d'Etat*. De nieuwe wet voegt een nieuw artikel L. 141-5-1 in de onderwijswet houdende een verbod op het dragen van tekens of kleren, waarmee leerlingen openlijk een religieuze overtuiging manifesteren, in overheidsscholen primair en secundair. Uit een bijgevoegde omzendbrief van 18 mei 2004 blijkt dat de wet betrekking heeft op elke islamitische hoofddoek, op keppels en op manifest grote kruisen.

De haalbaarheid van een geval per geval beoordeling

Terug naar België en de arresten van 14 oktober 2014. Na jaren van wat vanuit de verte toch 'getalm' mag heten, krijgen we van de Raad van State voor het eerst een duidelijke inhoudelijke kijk op een hoofddoek-

verbod in gemeenschapsscholen. De Raad van State erkent enerzijds de bevoegdheid van het Gemeenschapsonderwijs om een beleid inzake religieuze kentekens uit te vaardigen, maar stelt meteen ook dat dit rechtmatig moet gebeuren, zijnde met het nodige respect voor de grondrechten, waaronder de godsdienstvrijheid. De Raad wijst hiermee *linea recta* op het niet absolute karakter van onze fundamentele vrijheden. Ook de godsdienstvrijheid kan worden beperkt, zij het wel enkel in concrete omstandigheden, m.n. ter bescherming van de openbare orde en ter vrijwaring van de rechten en vrijheden van anderen. Wanneer een legitieme doelstelling voor het verbod kan worden gedetecteerd dient eveneens te worden nagegaan of het verbod desgevallend noodzakelijk is in een democratische samenleving. Dergelijke vereiste sluit hypothetische dreigingen uit. Enkel reële feiten kunnen een verbod rechtvaardigen.¹⁷ Daarnaast erkent de Raad ook de nood aan een flexibele regeling die een afweging naargelang de voorliggende context mogelijk maakt. In dergelijk gevoelige materie is niemand gebaat bij een "one size fits all"-regelgeving die weinig of geen rekening houdt met de praktijk.

Reeds vroeger hebben we gepleit voor een algemene regeling die geval per geval moet toelaten om verboden in te voeren na toetsing.¹⁸ Zo een algemene regeling moet duidelijkheid scheppen omtrent het te voeren beleid door scholen. Uniform kan dergelijke regeling echter nooit zijn, gezien de contextuele aard van de hoofddoek. Hoofddoeken zijn irrelevant in één situatie, maar zijn veel minder onschuldig in een andere. Een uniforme regeling zou afbreuk doen aan deze noodzakelijke afweging, naargelang de belangen en vrijheden die op het spel staan.

Let op, deze geval per geval invulling is tegelijk gebruikelijk, maar ook nieuw en ongewoon. In het denken over grondrechten is een geval per geval beoordeling van mogelijke beperkingen (en de proportionaliteit ervan) op grondrechten een correct uitgangspunt. De proportionaliteit van een inmenging moet bijgevolg geval per geval hard worden gemaakt. Soms is een 'geval per geval'-aanpak minder evident. In de discussie over hoofddoeken streven sommigen naar een algemeen verbod, precies om geen gevalsafweging te moeten maken. Drie factoren spelen hierbij een rol. In

13 Circulaire "Bayrou" du 20 septembre 1994, gepubliceerd in *Journal du droits des jeunes*, november 1994, 21.

14 *Conseil d'Etat*, 10 juli 1995; *Conseil d'Etat*, 20 mei 1996; *Conseil d'Etat*, 9 oktober 1996; *Conseil d'Etat*, 27 november 1996; *Conseil d'Etat*, 20 oktober 1999.

15 *Commission de Réflexion sur l'application du principe de la laïcité dans la République*, Rapport au Président de la République, 11 december 2003, 78p. Zie behoudens de studie van Brems, ook P. Dronkers, Wees vrij, maar geloof met mate. Een ethische evaluatie van het rapport Stasi, onuitg., doctoraatsthesis Theologische Ethiek Universiteit Kampen, 2006, 61p.

16 Artikel L. 141-5-1 van de wet van 15 maart 2004 luidt als volgt (vertaling E. Brems): In openbare scholen is het verboden om tekens of kledij te dragen waardoor leerlingen ostentatief uitdrukking geven aan een godsdienstige affiliatie.

17 B. Warnez, 'Schoolverbod op religieuze tekens mag alleen bij mogelijk conflict', *Juristenkrant*, afl. 297, 5 november 2014, 1.

18 P. De Hert, 'De ene hoofddoek is de andere niet', *Opiniestuk. De Morgen*, 2009, p.22, *De Persgroep*, <http://www.demorgen.be/binnenland/de-ene-hoofddoek-is-de-andere-niet-a992989/>.

de eerste plaats zijn er de schooldirecties die zich niet geplaatst voelen om de opportuniteit van een verbod te onderbouwen. De Franse geschiedenis die we kort hoger bespraken leert dat de schooldirecties een belangrijke rol gespeeld hebben in de ontwikkeling naar een algemeen, van hoger opgelegd, verbod. De verantwoordelijkheid van een mensenrechtelijke *assessment* wordt liever niet genomen en elke vernietiging voor de Raad van State is voor deze directies een argument om 'hulp' in te roepen. Bureaucratisch eenvoudig, mensenrechtelijk wat minder ideaal, maar wat maakt dat uit. In de tweede plaats is er binnen de publieke opinie een strekking die het niet opleggen van een totaal verbod als een teken van zwakte ervaart en moeilijk vrede kan nemen met een landschap waarin de ene school wél en de andere school niet over gaat tot een verbod. Een bepaalde invulling van het gelijkheidsbeginsel schraagt deze perceptie. Een derde complicerende factor heeft te maken met met *jihad* angst. Zowel sommige burgers, sommige politici als bepaalde rechters zien het dragen van een hoofddoek als een vroege aankondiging en voorloper van een bekeringsoffensief¹⁹, waardoor een geval per geval beoordeling van een individuele leerling die vraagt om een hoofddoek te dragen in een individuele school plots minder eenvoudig wordt.

De situatie na de arresten van 14 oktober 2014

We zagen dat de Raad van State zich onthoudt van een formele toetsing van het algemene hoofddoekenverbod, hoewel zijn oordeel over de individuele schoolreglementen *ipso facto* toepasbaar is op het algemene verbod. Elk verbod in een individueel schoolreglement

is op grond van deze rechtspraak vatbaar voor aanvechting en een correcte toepassing van de lijn uitgezet door de Raad van State zal met zich meebrengen dat niet strikt noodzakelijke verboden op gelijke gronden zullen worden vernietigd. Toch is het GO! niet meteen van plan haar beleid voor een algemeen verbod te wijzigen of in te trekken. Meer nog, volgens het GO! heeft het verbod net tot het vereiste dialoog en respect geleid.²⁰ Het GO! meent dus bewijzen te zien dat het algemeen verbod leidt tot een verbetering van de problematiek.²¹ Was de aanslepende juridische procedure dan een maat voor niets? Zijn er meerdere interpretaties mogelijk van de arresten van 14 oktober 2014?

Het GO! moet o.i. een kader scheppen dat scholen toelaat een beleid te voeren rond inclusieve (bij voorrang) en exclusieve (in uitzonderingsgevallen) neutraliteit rond religieuze tekens. Een algemeen kader dat een oplossing van exclusieve neutraliteit oplegt is niet opportuun en gaat voorbij aan de mensenrechtelijke plicht om beperkingen op grondrechten *geval per geval* (school per school) te toetsen aan de eis van noodzakelijkheid. Diezelfde mensenrechtelijke plicht dwingt directies in hun beleid om onder meer stil te staan bij de keuze en opvattingen van de betrokken leerlingen, zonder evenwel uit het oog te verliezen dat ware keuzevrijheid ook een exit-mogelijkheid behelst. Af en toe zijn er signalen dat op dit punt een probleem bestaat. Mona El Tahawy stelde het recent als volgt: *"Ik heb er op een bepaald moment voor gekozen de hoofddoek te dragen. Acht jaar later heb ik ervoor gekozen die weer af te zetten. Ik heb zelf ervaren hoe makkelijk die eerste keuze was, en hoe moeilijk die tweede. Dat heeft me doen nadenken over het begrip keuze"*.²²

19 Zie het media onderzoek door L. Molokotos Liederman, 'Religious Diversity in Schools: the Muslim Headscarf Controversy and Beyond', *Social Compass*, 2000, vol. 47, nr. 3, 367-381, i.h.b. 373.

20 Aldus *De Standaard* 9 februari 2015.

21 De uitspraak van de Raad en de daaropvolgende oproep van VSKO topman Lieven Boeve tot intrekking van het algemeen verbod in alle onderwijsnetten maakten tot dusver weinig indruk (cf. *De Standaard* 9 februari 2015).

22 Mona El Tahawy, 'Mannen zijn geobsedeerd door wat er op ons hoofd en tussen onze benen zit', MO, interview door Annabell Van Den Berghe, 6 juni 2015 via <http://www.mo.be/interview/mannen-zijn-geobsedeerd-door-wat-er-op-ons-hoofd-en-tussen-onze-benen-zit> Zie meer uitgebreid Mona Eltahawy, *Hoofddoek en maagdevlies. Waarom het Midden-Oosten een seksuele revolutie nodig heeft*, *De Bezige Bij*, 2015, 208p. Zie eveneens kritisch over de keuzevrijheid achter hedendaagse religieuze tekens bij jongeren: Nadia Geerts & Sam Touzani, *Je pense, donc je dis?*, Ed. renaissance du livre, 2015, 192p.

L'école doit être le premier lieu où se construit un monde commun¹

arrêt de la Cour constitutionnelle du 12 mars 2015

Benoît Van der Meerschen *

Quel rôle pour notre école?

La vocation de l'enseignement obligatoire, c'est de former des hommes et des femmes, de former des êtres en devenir et de faire en sorte qu'ils deviennent des adultes appelés à prendre leurs responsabilités. L'école doit être un lieu de transmission de savoirs, de savoir-faire et elle doit développer aussi chez le jeune des capacités d'analyse, un esprit critique et des valeurs (libre examen, universalité, relativisme, autonomie, citoyenneté, esprit de révolte, égalité, ...). Pourtant, aujourd'hui dans l'Enseignement officiel francophone, héritage du Pacte scolaire, les parents doivent toujours choisir pour leurs enfants entre le cours de morale non confessionnelle et un cours de religion reconnue par l'État.

Bref, à l'exception du réseau scolaire privé non confessionnel, l'école reste aujourd'hui le dernier lieu où on demande à quelqu'un de montrer «patte blanche» et colifichets, de s'identifier religieusement avant d'y entrer. On ose à peine imaginer le tollé que pareille obligation susciterait si elle était d'application dans un milieu professionnel...

Ce débat sur le sort de ces cours dits «philosophiques» anime depuis longtemps la classe politique du Sud du pays. Il a même été récemment relancé tant par la Déclaration de politique communautaire (DPC) de la coalition au pouvoir en Fédération Wallonie-Bruxelles que par un arrêt de la Cour constitutionnelle du 12

mars dernier.

A la volonté politique exprimée dans cette DPC de remplacer par un cours commun d'éducation à la citoyenneté une des deux heures de cours de religion ou de morale non confessionnelle² est venue se superposer, avec cet arrêt, la fin «de fait» du caractère obligatoire de ces cours précités puisque, dorénavant, n'importe quel parent ou élève majeur peut en demander la dispense.

La Cour constitutionnelle tranche

Même si la motivation de cet arrêt du 12 mars 2015 peut légitimement susciter quelques questions³, notre Cour constitutionnelle considère que le cours de morale non confessionnelle est devenu un cours «engagé»⁴ et elle conclut comme suit : «dans cette situation, il ressort de la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme précitée que, pour que soit assuré le droit des parents à ce que leurs enfants ne soient pas confrontés à des conflits entre l'éducation religieuse ou morale donnée par l'école et les convictions religieuses ou philosophiques des parents, les élèves doivent pouvoir être dispensés de l'assistance au cours de religion ou de morale».⁵

Sur ce point, rien de neuf sous le soleil pour le Nord du pays puisque, depuis belle lurette, la possibilité de

* Benoît Van der Meerschen est Secrétaire général adjoint chez Centre d'Action Laïque.

1 Mathias El Berhoumi, «La liberté d'enseignement, entre érosion et résistance», La Revue nouvelle, mars 2013, p. 42.

2 C'est la formule «1 heure + 1 heure» uniquement pour l'enseignement officiel qui a été retenue par le gouvernement de la Fédération Wallonie-Bruxelles. Une solution «à la belge» consistant à rester au milieu du gué et qui permettra aux uns de dire à leurs troupes «on a résisté» et aux autres de dire aux leurs «on a avancé».

3 En gros, l'arrêt de la Cour constitutionnelle rendu le 12 mars est basé sur 3 arguments :

- La laïcité est reconnue et financée constitutionnellement comme un culte, chaque culte étant responsable de son cours de religion: le cours de morale suit donc le sort de la Laïcité. Pourtant, le CAL ne manque jamais de rappeler que le cours de morale n'a jamais été un cours de religion parmi les autres et n'a jamais été organisé comme tel. L'organisation et l'inspection des cours de morale confessionnelle a toujours été laissée aux seuls pouvoirs publics: les maîtres de morale étant recrutés et nommés par les pouvoirs organisateurs et les programmes définis par la Communauté française. Rien à voir donc avec la relation directe entre maîtres de religion et organes des différents cultes.

- Les obligations en matière de neutralité sont les mêmes pour les professeurs de morale comme de religion

- Le cours de morale est décrétalement défini comme étant inspiré par l'esprit du Libre Examen

4 «Il découle de ce qui précède que le législateur décrétal permet que le cours de morale non confessionnelle, qu'en vertu de l'article 24 de la Constitution, les pouvoirs publics organisant un enseignement sont tenus d'offrir au choix des parents et des élèves, soit un cours engagé et qu'il autorise le titulaire de ce cours à témoigner en faveur d'un système philosophique déterminé.» (considérant B.6.4.)

5 Arrêt du 12 mars 2015, considérant B.7.1.

demander à être dispensé de suivre ces cours dits philosophiques existe depuis le célèbre arrêt «*Sluys*».⁶

En revanche, la Cour constitutionnelle va plus loin dans cet arrêt du 12 mars puisqu'elle indique que, «afin de protéger leur droit à ne pas divulguer leurs convictions religieuses ou philosophiques, qui relèvent avant tout du for intérieur de chacun (CEDH, 9 octobre 2007, Hasan et Eylem Zengin c. Turquie, § 73), la démarche à accomplir en vue d'obtenir cette dispense ne pourrait imposer aux parents de motiver leur demande⁷ de dispense et de dévoiler ainsi leurs convictions religieuses ou philosophiques (CEDH, 9 octobre 2007, Hasan et Eylem Zengin c. Turquie, § 76; 16 septembre 2014, Mansur Yalçın et autres c. Turquie, §§ 76-77)».⁸ Or, cette motivation de la demande de dispense est pour l'instant encore exigée en Communauté flamande. Selon notre plus haute juridiction fédérale, cette exigence est contraire aux droits humains et, plus précisément, à l'article 2 du Premier Protocole additionnel à la Convention européenne des droits de l'homme.

Et maintenant?

Cet arrêt suscite encore de nombreux et passionnés débats au parlement de la Fédération Wallonie-Bruxelles. Les questions en suspens restent nombreuses.⁹ Pour autant, chacun doit pouvoir vivre pleinement ses convictions, ce droit est pleinement affirmé et garanti par l'article 18 de la Déclaration universelle des droits de l'Homme qui indique que «*toute personne a droit à la liberté de pensée, de conscience et de*

religion». Mais, dans ce monde multipolaire et globalisé, plus que jamais la vigilance doit être de mise face aux fondamentalismes et dogmes de toute nature qui fleurissent dans ce XXIème siècle en quête de repères et à la recherche de sens. Dès lors, ne devons-nous pas aujourd'hui chercher ce qui rassemble plutôt que ce qui divise? L'école, outil logiquement majeur d'émancipation, ne doit-elle pas être ce levier qui permet précisément la construction de la citoyenneté qui conjugue les différences sans les opposer?

Bref, parce que nous sommes convaincus que l'école, outil logiquement majeur d'émancipation, doit être autre chose qu'une gigantesque machine à reproduire les inégalités sociales, il est impératif de rapidement mettre en œuvre un cours d'éducation philosophique et citoyenne. Rendre facultatifs les cours philosophiques permettrait de dégager un espace de deux heures dans les grilles horaires pour enseigner un pareil cours à tous les élèves réunis. Ce cours ne résoudra pas tous les problèmes de notre société mais, au moins, il permettra aux élèves d'évoquer ensemble les questions de sens plutôt que, pour ce faire, d'être cantonnés dans des classes séparées sur une base confessionnelle. Donner ce cours ne sera peut-être pas toujours aisé mais la gestion des conflits fait partie de la société et c'est précisément à en être des membres actifs que notre école doit former les élèves.

Le moment est venu de nous dégager des vieux oripeaux du Pacte scolaire et, enfin, d'aller de l'avant en permettant à tous les élèves à l'école de bénéficier d'un enseignement adapté aux enjeux de notre temps.

6 Rendu par le Conseil d'Etat le 14 mai 1985.

7 Je souligne.

8 Arrêt du 12 mars 2015, considérant B.7.2.

9 Qui pour donner ce cours ? Quid de la sauvegarde de l'emploi ? Quelles modalités d'organisation? ...

De openbare (officiële) school is de plek bij uitstek waar respect wordt opgebracht voor een – eventueel afwijkende – individuele levensbeschouwelijke keuze of identiteit

Kanttekeningen bij Van der Meerschens commentaar

Adriaan Overbeeke *

Verschillende invalshoeken

De discussies over levensbeschouwelijk onderricht in het leerplichtonderwijs worden vaak gestart vanuit de invalshoek van de school en de taak van de school. De titel van de bijdrage van Benoît Van der Meersch en de eerste subtitel ervan (*‘Quel rôle pour notre école?’*) illustreren deze benadering perfect. Deze onderwijspolitieke benadering maakt meer en meer school.¹

In deze kwestie, waarin (a) *vrijheid van godsdienst en levensovertuiging*, (b) *recht op én* (c) *vrijheid van onderwijs* in één en dezelfde aangelegenheid samenvloeien, én waar bovendien, zoals Van der Meersch zelf ook terecht signaleert (d) *de grondrechtelijk beschermde private levenssfeer* in het geding is, en waar (e) de positie van *minderheden* (en dus: het *gelijkheidsbeginsel*) op het spel staat, ligt de keuze voor een grondrechtenbenadering voor de hand.² Als de taak van de officiële school hierbij in beeld komt – en dat is onvermijdelijk zo – dan is dat voor deze specifieke aangelegenheid te bezien vanuit de *grenzen* die de regulerende overheden in acht moeten nemen bij het organiseren van onderwijs.

Deze benadering past in de systematiek van de eigen Grondwet en is evenzeer te verantwoorden vanuit de geldende mensenrechtenverdragen. Dit zijn ook de kaders waarbinnen het Grondwettelijk Hof de aanvaardbaarheid van de onderwijswetgeving toetst. Rimanque heeft hierover trouwens al

vér voor de Grondwetwijziging van 1988 klare wijn geschonken.³

Deze preferentiële invalshoek ontslaat me van de taak om in te gaan op de vraag of het inderdaad de taak van de (openbare) school is om leerlingen de aangedragen waarden *“libre examen, universalité, relativisme, autonomie, citoyenneté, esprit de révolte, égalité, ...”* in te prenten.

Het besproken arrest beroert de gemoederen en heeft in het publieke debat een uitzonderlijke variatie aan interpretaties opgeleverd. Een aantal ervan kreeg in de literatuur het etiket *“wishful thinking”*.⁴

Kanttekeningen

Anders dan Van der Meersch voorhoudt, verplicht de openbare school ouders *niet* de eigen levensovertuiging te openbaren. De keuze voor een specifieke levensbeschouwelijke cursus kan (en zal vaak ook wel) iets zeggen over de eigen identiteit, maar dat hoeft niet. Hetzelfde geldt tegenwoordig bij het inschrijven van kinderen in het overgrote deel van het vrij gesubsidieerde confessionele onderwijs: inschrijving in een katholieke school kan wijzen op een katholieke levensovertuiging, maar het hoeft niet; heel vaak is daarvan geen sprake (meer). Ook in deze individuele keuzes is, om het zo te zeggen, de ontzui-ling al lang doorgedrongen. Schoolkeuze valt niet

* Adriaan Overbeeke is universitair docent staats- en bestuursrecht aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Ook herkenbaar in Commissieverslag Parl.St. Fr.Gem. 2014-2015, nr. 156/3 d.d. 6 juli 2015.

2 Zie A. Overbeeke, “De keuze voor levensbeschouwelijk onderricht in officiële scholen in de Franse Gemeenschap beoordeeld door het Grondwettelijk Hof”, TORB 2014-15, nr. 4-5, 18-27. Eerder: A. Overbeeke, “Levensbeschouwelijk onderricht: keuzepalet en keuzevrijheid in Vlaanderen anno 2002”, TORB 2002-03, 115-157.

3 Zie K. Rimanque, *De Levensbeschouwelijke Opvoeding Van De Minderjarige-publiekrechtelijke en privaatrechtelijke beginselen*, Brussel, Bruylant, 1980, 963-975.

4 L.-L. Christians en M. El Berhoumi, « De la neutralité perdue à l'exemption du cours de morale. Commentaire de l'arrêt 34/2015 de la Cour constitutionnelle », JT 2015, nr. 6606, 437.

per se meer samen met de eigen religieuze identiteit. Dit kan echter wel het geval zijn; denk aan de joodse scholen in ons land, die gericht zijn op, en rekruteren uit, de verschillende joodse gemeenschappen die ons land herbergt.

Over de gevolgen die het arrest heeft (of moet hebben), valt het nodige te zeggen. Van der Meerschen kadert de uitspraak onbekommerd in het kader van recente beleidsvoornemens van de Franse Gemeenschap die met de bestaande twee uren levensbeschouwelijke vakken uiteindelijk komaf lijken te maken. Begrijpelijk, als men ziet wat zowel verzoekers als verweerder (de Stad Brussel) voor ogen staat. De verzoekers lijken allerminst geïnteresseerd in een mogelijkheid tot vrijstelling van het levensbeschouwelijk onderricht ten behoeve van bezwaarde ouders, neem bijvoorbeeld *Jehova*-getuigen. Men wil gewoon van dit (gesegregeerde) onderricht af.⁵ Het leidt ertoe dat nu vooral de nadruk gelegd wordt op de status die de levensbeschouwelijke vakken voortaan zou moeten hebben (*facultatief*); veel minder dan te bezien in hoeverre een regime van vrijstellingen een oplossing biedt aan de grote variëteit aan individuele levensbeschouwelijke keuzes. Het Grondwettelijk Hof gaat echter over dat laatste: het verifieert of een "*opting out*" nodig is maar bepaalt niét of alles moet worden omgedraaid in een "*opting in*"-stelsel.

De door het Hof gekozen lijn i.v.m. de *inhoudelijke motivering van een vrijstellingsverzoek* wordt terecht als een van de belangrijke elementen van de uitspraak geduid. Het Hof baseert zich daarbij op belangrijke EHRM-jurisprudentie.⁶ De Raad van State was al zover in 1991, in het arrest *Davison*.⁷ Dit leidde er toe dat de vrijstelling-op-eenvoudig-verzoek reeds 25 jaar bestaat, in Vlaanderen. De Franse Gemeenschap moest op dit punt een inhaalslag maken.

Ook de *meerderjarige leerling* telt bij Van der Meerschen mee. Terecht. In de hier besproken aangelegenheid wordt doorgaans vast gekoerst op *ouderlijke* keuzerechten, maar het zou m.i. de moeite waard zijn na te gaan of daarmee voldoende ruimte gelaten is aan "*de zich ontwikkelende vermogens van het kind*" (art. 14, tweede lid, IVRK). Anders gezegd: moet het keuze(vrijstellings-)vraagstuk ook niet vanuit de

rechten van het nog niet meerderjarige kind worden doordacht?

In de Franse Gemeenschap lijkt het arrest vooral gezien te worden als een instrument dat kan worden ingezet bij het wijzigen van het fenomeen van het in art. 24§1 Grondwet verankerde levensbeschouwelijk onderricht in de scholen en niet als een of andere overwinning voor *rechten van ouders en/of al dan niet meerderjarige leerlingen*. Het zoeken is vooral uitgegaan naar het dwingende alternatief, waarbij individuele bezwaren niet van tel zijn en vrijstelling juist uitgesloten moet zijn: ouders en kinderen kunnen op dit terrein immers niet aan hun lot overgelaten worden (tenzij ze natuurlijk – misschien vanuit een "*esprit de revolte*" - gebruik zouden gaan maken van de *actieve onderwijsvrijheid*, want met eigen schoolinitiatieven omzeilt men natuurlijk het overheidsalternatief voor bezwaarde ouders).⁸ De te nemen vrijstellingsmaatregel heeft een beperkt bereik: vrije scholen die de keuzevakken aanbieden worden door de kwestie niet geraakt.⁹

De gedachte dat vrijstellingen – het bestaan van leerlingen die 'niets volgen' – pedagogisch problematisch zijn leefde ook al in 1988. Vertegenwoordigers van diverse levensbeschouwingen richtten zich toen zonder veel gêne tot destituante met het verzoek de keuzeplicht in de grondwet zelf in te schrijven, zonder succes overigens.¹⁰

De ultieme vrijheid, 'niets volgen', heeft weinig aanhang in het debat. Ouders kiezen daar in de praktijk ook nauwelijks voor, zoals blijkt uit het zeer lage aantal vrijstellingen in Vlaanderen, tegenwoordig zo'n drie promille.¹¹ Misschien verklaart de breed gedragen politieke afwijzing van het 'niets volgen' de inderhaast opgezette, voor vrijgestelde kinderen verplichte, 'cours de rien', de EPA (*encadrement pédagogique alternatif*). De precieze inhoud van dit EPA is nog steeds niet bekend (dus ook niet voor de ouders die in september 2015 de afweging moesten maken: vrijstelling vragen of niet?), maar ook dit alternatief zal volgens het Grondwettelijk Hof recht moeten doen aan het vereiste dat de leerlingen "niet worden geconfronteerd met conflicten" met "de godsdienstige of filosofische overtuigingen van de ouders".¹²

In Vlaanderen is de vrijstelling-op-eenvoudig-verzoek

5 *Illustratief is het perscommuniqué van de CAL, La Cour constitutionnelle a tranché: les cours de religion et de morale sont facultatifs*, <http://www.laicite.be/actualite/cour-constitutionnelle>.

6 GwH nr. 34/2015, 12 maart 2015, B.5.2-5.3 en B.7.1-7.2.

7 RvS., *Davison*, nr. 35.834 van 13 november 1991, TBP 1991, 628.

8 De ECieRM gaf in 1992 reeds aan dat eigen vrij onderwijs een valabele uitweg was voor bezwaarden tegen het beperkte keuzepakket: ECieRM, *Sluijs t. België*, nr. 17568/90, 9 september 1992.

9 Zie over het vrij gesubsidieerd niet-confessioneel onderwijs: advies RvS, *afd. wetg.*, nr. 57.518/2, 8 juni 2015, *Parl.St. Fr.Gem.* 2014-15, nr. 156/1, 33-34.

10 *Hand.Senaat*, BZ 1988, 14 juni 1988, 548. *Hand. Senaat*, BZ 1988, 15 juni 1988, 648-650.

11 *Maximaal 2807 kinderen*. Bron: *Statistisch Jaarboek van het Vlaams Onderwijs 2013-2014*, Brussel, 2015, 296-297.

12 GwH, nr. 34/2015, 12 maart 2015, *ov. B.7.1*

er stapsgewijs gekomen. Het begon met incidentele de facto-vrijstellingen, aan het begin van de jaren '70. Vrijstelling-op-gemotiveerd-verzoek werd geïntroduceerd – in ministeriële omzendbrieven – in 1985, na het eerste arrest-*Sluijs*. Ruim 5 jaar later werd de motiveringsplicht geschrapt, na het arrest-*Davison*. Van een vervangende cursus is nog niets in huis gekomen.¹³

Het blijft voor de toeschouwer onwettelijk dat de Franse Gemeenschap nog dertig jaar lang stoer de keuzeplicht handhaafde.¹⁴ Was het vak zedenleer in de Franstalige scholen van de Stad Brussel dan werkelijk zo verschillend van datzelfde vak in haar Nederlandstalige scholen, waar al dertig jaar lang vrijstelling wordt verleend? Wat zich in Vlaanderen traag ontwikkelde, een *vrijstellingsregime*, zal nu in de Franse gemeenschap in één keer worden ingevoerd. Heeft de manier waarop dit gebeurt wellicht iets te maken met de achterliggende (en niet verholen) doelstelling van veel veranderingsgezinden: komaf maken met als achterhaald beschouwde Schoolpactprincipes? In dat geval kan ik wel begrijpen dat een *loutere vrijstelling* niet aan de orde is en dat er

ook meteen een *verplichte vervangende tijdsvulling*¹⁵ voorzien wordt. Veel consideratie met ouderlijke levensbeschouwelijke opvattingen of aandacht voor gelijkberechtiging van minderheden (denk aan *Jehovagetuigen*, het 'typevoorbeeld' uit de parlementaire voorbereiding van het uitgebreide art. 24 Gw) is er niet.

Dàt de fundamentele discussie over de vormgeving (en de eventuele handhaving) van het door de Grondwet voorgeschreven model gevoerd moet worden, staat buiten kijf. Het ligt m.i. niet voor de hand de vrijstellingsthematiek (en de uitspraak van het Grondwettelijk Hof) daarbij als breekijzer te gebruiken. Verder blijft het zaak voor de onderwijsoverheid (en in het verlengde daarvan de regelgevende Gemeenschapsparlementen) bewust te blijven van het feit dat in deze materie – die individuele keuzes inzake godsdienst en levensovertuiging raakt – overheidsdwang het eerste is wat vermeden moet worden. Een overheid die té goed weet wat goed is voor de levensbeschouwelijke opvoeding van het kind moet bij voorbaat gewantwoord worden.

13 In 2003 was er een VLOR-advies daaromtrent. Zie R. Verstegen, "Een nieuw vak over levensbeschouwing en ethiek in het licht van art. 24 G.W. en de fundamentele rechten en vrijheden?", in TORB 2002-03, nr. 3, 271-290. Zie ook, over de wijze waarop in de Vlaamse Gemeenschap geopereerd is: P. Loobuyck en L. Franken, "Schoolpactwet: 50 jaar later", SamPol 2009, nr 5, 47-55.

14 RvS., *Lallemand*, nr. 32.637 van 24 mei 1989.

15 Minister J. Milquet omschreef het aanbod eerder nog als een recht voor ouders (wat nog de suggestie in zich bergt van de mogelijkheid er géén gebruik van te maken): *Hand. Parl. Fr. Gem. 2014-15, 29 april 2015, CRI nr. 13, 33.*